

Віра Солодова

МУЗЕЙНА СПРАВА В ОДЕСІ ЗА ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1825-1917 рр.)

До найактуальніших завдань сучасного українського суспільства і молоді Української держави належить формування національної історичної пам'яті. Ефективним способом вирішення цього завдання є розширення доступу до накопичених упродовж сторіч величезних духовних багатств, втілених у пам'ятках культури, збирати й зберігати які покликані архівні та музейні установи. Тому сьогодні спостерігається цілком об'єктивний процес зростання ролі музеїв у громадському житті країни. Сучасне трактування культурологічного значення музею по-новому висвітило такі його аспекти, як відповідальність за збереження та популяризацію культурної спадщини, можливість віддзеркалення історії музейними засобами, взаємовідносини музеєзнавства з профільними науками. У зв'язку з цим набуває актуальності історичний досвід музейної справи.

Завдання цієї статті полягає в реконструкції процесу виникнення, становлення і розвитку музейної справи в дореволюційній Одесі (1825-1917 рр.). У цей час в Одесі існувало близько 17 музеїв. Вони мали різну відомчу підпорядкованість, яка визначила їхній профіль. Це були археологічні, художні, природничонаукові та галузеві музеї, спільною ознакою яких були науково-просвітницька діяльність і доступність.

Упродовж усього радянського періоду панувала думка, що експозиції всіх дореволюційних музеїв не були історичними й не давали соціального трактування. При їх огляді у відвідувача не могло скластися цілісного синтетичного розуміння історичного розвитку, оскільки сама історична наука була "дворянською і буржуазною"¹.

Проте факти свідчать про інше. Музеї були своєрідною формою наукових установ. Вони розглядалися не тільки як сховище пам'яток, а й як місце наукового оброблення, систематизації матеріалів, зібраних у результаті вивчення краю. Наочність же і доступність систематизованих і виставлених у музеях колекцій сприяли пропаганді знань про край та залучали до роботи з його вивчення аматорів.

Таким чином, основним фактором організації музеїв в Одесі стала потреба у вивченні краю, яка зумовила інтерес до цієї діяльності серед місцевої громадськості, котра взяла активну участь у створенні й роботі наукових товариств і музеїв. Велику роль у цьому відіграв Новоросійський університет, його викладачі. Наголосимо, що створення музеїв в Одесі - явище не ізольоване. Діяльність учених Київського університету сприяла відкриттю в Києві нових музеїв. Подібне відбувалося і в Харкові.

Не можна характеризувати і теорію музейної справи до 1917 р., як таку, що знаходилася в зародковому стані². Музейна справа Одеси весь час перебувала в динаміці, торкалося це університетських музеїв або музею Одеського товариства історії та старожитностей. Інакше б не видавалися "Записки ..." товариства, на сторінках яких публікувалися дослідження про його музейне зібрання; каталоги і покажчики музейних зібрань і виставок. Тому закономірним став для музею товариства новий період, що почався в 1890-і рр., пов'язаний з ім'ям професора Новоросійського університету і директора музею Ернеста фон Штерна³. Він був першим творцем науково обґрунтованого розміщення експонатів, створення музейної експозиції за хронологічним принципом, який показує історію від появи людини до середньовіччя. Штерн був автором низки каталогів, що не втратили свого наукового значення досі і служать зразком музеєфікації стародавностей⁴. Його запросили на з'їзд Музейного товариства (1908), що проходив у Франкфурті-на-Майні, як фахівця в області музейної справи⁵.

Не можна переоцінити збиральницьку діяльність одеських музеїв, що накопичили значні фонди, які не втратили свого значення і досі.

Вивчення теми історії музейної справи в Одесі виправдано ще й тим, що вона підкріплена виданнями музеїв, які існували в Одесі у 1820-1910-і рр., а також джерелами, які раніше не вводилися в науковий обіг саме в такому зв'язку. Це документи і матеріали, які

зберігаються в Державному архіві Одеської області (ДАОО), Інституті рукопису національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і Одеському історико-краєзнавчому музеї (ОІКМ).

Історія музейної справи в Одесі бере свій початок з 1825 р., коли в "столиці" Новоросійського краю з'явився Музей старожитностей. Його створення нерозривно пов'язано з ім'ям графа М. С. Воронцова - генерал-губернатора Новоросії (з 1823), адміністративна діяльність якого стосувалася питань, що мають відношення до освіти, науки і культури. Саме йому колишній ад'ютант дюка Рішельє полковник Іван Олексійович Стемпковський - видатний археолог, який першим розпочав систематичне дослідження давньогрецьких міст Північного Причорномор'я, подав "Ділову записку про користь заснування в Новоросійському краї музеїв для зберігання різних старожитностей, які в ньому часто зустрічаються"⁶. Після цього Воронцов підготував для імператора ґрунтовну доповідь з даного питання, в якій писав: "Якби Вашій Імператорській Величності завгодно було удостоїти милостивим схваленням вищевикладеного мною подання для користі наук, то я б потурбувався про відшукання яких-небудь залишків від сум по губерніях, мені увіреном, для проведення робіт, потрібних до нових відкриттів стародавностей..."⁷.

19 червня 1825 р. з'явилося царське розпорядження "про проведення робіт для відшукання стародавностей у Новоросійському краї та про заснування для зберігання винятковостей музеїв в Одесі та Керчі". Директором музеїв було призначено статського радника, археолога І. П. Бларамберга. Відкриття музею в Одесі відбулося 9 серпня 1825 р.⁸ І. П. Бларамберг був дійсним членом імператорського Московського товариства історії і старожитностей, а також членом-кореспондентом Королівської академії наук у Берліні і Королівсько-Азіатського товариства в Лондоні⁹. Він володів значною колекцією старовинних монет, посуду, написів, книг. У 1817 р. Бларамберг пожертвував для Мінц-кабінету, тільки що створеного Рішельєвського ліцею в Одесі, 700 монет зі свого зібрання¹⁰. Його колекція нумізматики стала основою для розгортання Міського музею старожитностей. Одна її частина була ним подарована, а інша - придбана для музею "за тисячу червоних з прибутків міста в 1826 р.". Посередником у цій справі виступив М. С. Воронцов, який звернувся до імператора Миколи I дозволити саме з такою метою витратити міські гроші. Найвищий дозвіл незабаром було отримано¹¹.

М. С. Воронцов надавав особливу увагу створеному музею. У вересні 1825 р. ним було розіслано адміністративним особам краю розпорядження про те, "що в Одесі відкрито музей і він повинен зберігати в себе всі старожитності, відшукані в Херсонській губернії, в Бессарабії і на о. Тендрі"¹².

Одеський міський музей проіснував самостійно 33 роки. Спочатку він розміщувався в невеликій ротонді Бларамбергової садиби¹³, у 1831 р. перемістився в будівлю на Приморському бульварі. В 1858 р. Міський музей увійшов до складу музею Одеського товариства історії і старожитностей.

Створення в 1839 р. Одеського товариства історії і старожитностей стало знаменною подією в розвитку історичної науки Півдня Російської імперії. Біля його витоків стояли такі видні діячі науки, культури, громадського і політичного життя, як Д. І. Княжевич, І. О. Стемпковський, М. С. Воронцов, М. Н. Мурзакевич, М. І. Надеждін, О. І. Левшин та ін. Товариство виникло не випадково. Вигідне розташування Одеси, що знаходилася в межах колишньої давньогрецької цивілізації, насичена історія і археологічні пам'ятники краю, які займали гідне місце в світовій історії і культурі, цікавили як вітчизняних дослідників, так і європейців і примушували їх звертатися до історичного минулого Північного Причорномор'я¹⁴. Мету товариства було визначено Статутом: "всєбічне вивчення історії та археології взагалі, а переважно Південної Росії, тобто Новоросійського краю, Бессарабії, Криму та Східного берега Чорного моря"¹⁵. Під всебічним вивченням малися на увазі облік та охорона пам'яток історії і культури, їхнє дослідження і опис, що було часто можливе тільки в польових умовах, під час проведення розкопок. Важливим

напрямом були публікації результатів досліджень у спеціальних працях, "Записках...", які після надання в 1872 р. товариству звання "Імператорського" (з призначенням престолонаслідника, майбутнього Олександра II його "найяснішим покровителем")¹⁶, стали називатися - "Записки Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей". Матеріали та статті, опубліковані в 33 томах "Записок" дотепер становлять інтерес не тільки для вивчення діяльності товариства, історіографії досліджень, вони часто є єдиним джерелом для відтворення багатьох історичних подій і пам'яток матеріальної культури. Впродовж XIX - початку XX ст. видавнича діяльність товариства (окрім "Записок...", видавалися каталоги, покажчики, путівники) сприяла встановленню наукових зв'язків не тільки в межах Росії, а й з Західною Європою¹⁷.

Дійсними членами товариства обиралися особи, які присвятили свої праці "якій-небудь частині наук історії і старожитностей" (археології, епіграфії, нумізматиці, геральдиці, архівознавству, історичній географії, статистиці і т. д.), а також "відомі своєю корисною діяльністю любителі і збирачі старожитностей, які сприяють досягненню цілей товариства"¹⁸. Членами товариства були вчені, просто освічені люди, що захопилися можливістю пошуку і безпосереднього дослідження пам'яток матеріальної культури минулого. Всі старожитності, згідно з царським указом (1847), знайдені на місці Херсонеса, Пантікапея, Ольвії, Тіри тощо, і які не надійшли в Санкт-Петербурзькі сховища Ермітажу, передавалися в музеї товариства¹⁹. Крім Одеського музею, було засновано Феодосійський музей старожитностей (1850), Аккерманську і Судакську фортеці (1865), Мелек-Чесменський курган²⁰.

Про діяльність перших археологічних музеїв Одеси є багато публікацій. Колекції Музею Одеського товариства історії і старожитностей завжди привертала увагу дослідників, і не випадково, до 1917 р. за своїми унікальними археологічними зібраннями він вважався другим після Ермітажу. Але разом з тим існують неточності, на яких хотілося б зупинитися.

Колекції Музею Одеського товариства історії і старожитностей завжди привертала увагу дослідників, і до 1917 р. за своїми унікальними археологічними зібраннями він вважався другим після Ермітажу. Про ці колекції, як і про діяльність перших археологічних музеїв Одеси опубліковано багато праць. Однак в них наявні неточності, на яких хотілося б зупинитися.

Найістотніша з них пов'язана з роком відкриття музею Одеського товариства історії і старожитностей. Одні автори вважають, що музей було відкрито 1839 р.²¹, а інші - 1843 р.²²

Відкриттю будь-якої установи, у тому числі і музею, завжди передують організаційні заходи. Між датою її заснування і відкриттям може минути декілька років. С. С. Дложевський пише, що музей товариства відкрито 1 січня 1843 р., а М. С. Синіцин і С. А. Булатович вказують на те, що 1843 р. при товаристві організовано музей і лише.

Першим цю розбіжність помітив А. М. Разгон в своєму дослідженні про археологічні музеї Росії. Проте навіть після його публікації 1960 р. деякі автори продовжують захищати неправильну точку зору. Хоча існує праця Е. І. Діаманта про перше приміщення Одеського товариства історії і старожитностей, в якій написано, що в 1842 р. міська влада передала арочну галерею для розміщення служб товариства і музею²³. Згідно з документами архіву²⁴ виникнення музею відноситься до 1839 р., це ж підтверджує і стаття в "Новоросійському календарі на 1851 рік", в якій вказано, що "заснування музею сучасна заснуванню Товариства, яке отримало початок в 25 день березня 1839 року"²⁵. Тому має рацію С. С. Дложевській, що відкриття музею Одеського товариства історії і старожитностей відбулося 1 січня 1843 р.

Інша неточність є тільки в одного автора, але її не можна вважати друкарською помилкою, оскільки її повторено двічі в тексті його статті²⁶. Йдеться про час, з якого почалася передача в музей товариства археологічних пам'яток, знайдених у Новоросійському краї. За даними М. С. Синіцина, це стало відбуватися з 1849 р. Наявні документальні матеріали

і твори ряду авторів відкривають можливість уточнити, що передача археологічних пам'яток до музею почалася з 1847 р.²⁷

Істотною неточністю є перебільшення віку Одеського археологічного музею на 14 років. З'явилося воно в 1925 р., зі статті Г. Цомакіона "До сторіччя Одеського і Керченського археологічних музеїв" у "Віснику Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук"²⁸. Наступного року видано статтю М. Ф. Болтенко²⁹, в якій написано, що "31 липня 1925 р. виповнилося 100 років з дня заснування в Одесі Міського музею старожитностей, перейменованого потім у Державний історико-археологічний музей".

Нова дата стала переходити з однієї публікації в іншу з 1950-х рр. Наприклад, у путівнику по музею, виданому в 1959 р., написано, що "Одеський державний археологічний музей, заснований в серпні 1825 р., розміщується в спеціально побудованій для нього (в 1883 р. за проектом архітектора Гонсіоровського) будівлі, яка знаходиться в найживописнішій частині міста"³⁰. В 1975 р. Одеський археологічний музей наголошував на 150 роках з дня свого заснування. До цієї дати приурочили ювілейну конференцію і випустили путівник по музею³¹. В передмові до останнього написано: "Одеський археологічний музей АН УРСР - один з найстаріших в країні - був заснований ще в 1825 г."

На цю дату можна натрапити і в тезах доповідей конференції, присвяченій 150-річчю Одеського товариства історії і старожитностей. Наприклад, з таким формулюванням: "... в 1825 р. в Одесі з ініціативи любителів археології і стародавньої історії І. П. Бларамберга, О. І. Левшина, І. О. Стемпковського та інших, а також при підтримці генерал-губернатора Новоросії та Бессарабії М. С. Воронцова був створений Одеський археологічний музей..."³². Ця неправильна дата перейшла і в одне з останніх видань музею³³.

Дата заснування 1825 р. може відноситися дійсно до одного з найстаріших музеїв у нашій країні, - Одеського міського музею старожитностей, що проіснував 33 роки з 1825 по 1858 р. Його фонди були передані в музей Одеського товариства історії і старожитностей. Але це не дає підстави для збільшення віку музею товариства. Для порівняння можна звернутися до інших музейних зібрань, які зазнавали реорганізацій у різний час, наприклад, до колекцій Одеського історико-краєзнавчого музею, створеного в 1955 р. згідно з наказом Міністерства культури УРСР. Фонди цього музею були частково поповнені колишніми зібраннями музею "Степова Україна" (1925), музею вишуканих мистецтв Новоросійського університету (1865) та музею Одеського товариства історії та старожитностей (1839). Але це не дає право історико-краєзнавчому музею збільшувати свій вік, оскільки існує документ, що визначив його - це наказ Міністерства культури. Тому вік Археологічного музею треба обчислювати, виходячи з дати створення музею або його відкриття, тобто 1839 або 1843 рр. Необхідно наголошувати на двох цих датах, проводячи конференції, видаючи каталоги і наукові праці.

Археологічний музей - один із всесвітньо відомих музеїв країни, славиться своїми зібраннями, які вивчало вже не одне покоління дослідників. Але так склалося, що увагу дослідників привертало археологічні колекції музею, тоді як унікальні його документальні зібрання залишалися поза нею. Окрім досліджень XIX - початку XX ст., опублікованих в "Записках..." товариства, ця проблема більше не порушувалася. У 30 томах "Записок Одеського товариства історії і старожитностей" опубліковано 991 статтю, з них тільки 89 стосувалися опису старовинних рукописів і документів, що зберігалися в музеї або бібліотеці товариства³⁴.

Музейна справа в Одесі не обмежилася появою трьох музеїв: двох археологічних і одного нумізматики (Мінц-кабінет Рішельєвського ліцею).

У першій половині XIX ст., особливо в 20-40-х рр., підвищений інтерес до економіки сільського господарства привів до виникнення в Російській імперії низки сільськогосподарських товариств - Московського, Казанського, Ярославського. В Одесі у 1828 р., з ініціативи графа М. С. Воронцова, засновано товариство сільського господарства Південної Росії. Воно сприяло розвитку в краю рільництва, лісівництва, виноградарства і садівництва.

Правилами проведення сільськогосподарської виставки 1842 р. було визначено, що після закінчення змагань, плуги-переможці будуть виставлені в музеї для огляду протягом 15 днів для того, щоб кожний охочий міг їх побачити, а при необхідності зняти з них моделі³⁵. Цей факт можна розглядати і як визначення призначення музею - пропаганда вдосконалених сільськогосподарських знарядь і машин та поширення сільськогосподарських знань.

Ідея створення музею землеробських знарядь виникла в 1832 р. Її висунув секретар товариства П. Т. Морозов³⁶. На поповнення музею спеціальні кошти не передбачалися, і воно відбувалося стихійно. Багато експонатів находили в дар. У 1841 р. музеєм став завідувати дійсний член товариства сільського господарства Південної Росії М. О. Райко. Кількість сільськогосподарських знарядь, що надходили до музею, значно зростає. Райко запропонував виставити їх "біля біржі за колонадою проти бульвару"³⁷. Проте цього не сталося, оскільки саме там вже намітили розмістити музей Одеського товариства історії і старожитностей.

У 1848 р. за пропозицією віце-президента товариства сільського господарства Південної Росії Є. Ф. Гана вирішено займатися підбором для музею моделей сільськогосподарських знарядь, для цих цілей було виділено 150 крб. У 1850 р. в будівлі товариства, яка розташовувалась у центрі Одеси в Міському саду, було виділено приміщення для музею. Вплив музею на розповсюдження вдосконалених знарядь зріс. На поповнення його фондів стали виділяти 400 крб сріблом щорічно³⁸. Сільські господарі почали замовляти зразки, крім того, вони могли брати знаряддя на строк до 6-ти тижнів для тимчасового випробування в своїх господарствах. Зусиллями членів товариства в музеї сформувалась досить повна колекція сільськогосподарських знарядь.

Але розвиток землеробства в Новоросійському краю з його благодатним ґрунтом і кліматом вимагав більш досконалих сільськогосподарських знарядь. Віце-президент товариства сільського господарства Південної Росії граф М. Д. Толстой звернувся до відомої англійської фірми в Лінкольні "Клейтон, Шуттлворт і К^о" (Clayton, Shuttleworth & Son.) з пропозицією про відкриття в Одесі складу виготовлених на заводах фірми сільськогосподарських машин. Фірма вибрала своїм генеральним агентом у Південній Росії торговий будинок "С. Фендеріх і К^о". Склад-магазин збудовано при будинку товариства в Міському саду (1860)³⁹. Тоді ж товариство продало йому всі свої знаряддя, виконані в натуральну величину⁴⁰. Цей рік можна вважати роком закриття музею.

Тим часом, попит на машини в Новоросії та Бессарабії швидко зростає, але вартість англійської техніки була високою. Тому торговий будинок "С. Фендеріх і К^о" створив в Одесі фірму під назвою "Белліно-Фендеріх", яка почала власне виробництво землеробських знарядь за англійськими зразками, вносячи деякі зміни в їхню конструкцію, з урахуванням місцевих умов і досвіду сільських господарів. Ціни стали нижчими, попит збільшився. Збільшилися і доходи фірми. Не було вже потреби в рекламі через магазин при товаристві сільського господарства Південної Росії, і в 1867 р. фірма відмовилася від магазину. Проте це не призвело до відродження музею. Зразки сільськогосподарської техніки, що залишилися, товариство передало Новоросійському університету для його дослідного хутора⁴¹.

Питання про відродження музею сільськогосподарського профілю порушувалося неодноразово. Наприклад, в Одесі з 8 вересня по 1 жовтня в 1884 р. відбувалася виставка виробів сільськогосподарської, заводської і сільської промисловості Південної Росії. Її організувало Товариство сільського господарства Південної Росії. Члени товариства, підводячи її підсумки, висловили думку, що така виставка могла б "покласти початок сільськогосподарському і фабричному музею", який принесе користь краю⁴²....

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. при Одеському відділі Російського товариства садівництва існував ще один невеликий музей. Головою Відділу був Г. Г. Маразлі - одеський міський голова. Він на свій коштів утримував музей і поповнював його фонди. 1888 р. ним була придбана колекція (672 зразки) "моделей плодів з пап'є-маше роботи Дюрфеля"⁴³.

До кінця 60-х рр. XIX ст. значення Одеси як великого наукового центру Півдня Російської імперії зросло у зв'язку зі створенням Новоросійського університету. Всі учбово-допоміжні кабінети, що існували в ліцеї, перейшли у ведення університету. Кабінети вищих навчальних закладів Російської імперії були прообразом університетських музеїв. Тому їх слід розглянути як складову частину розвитку музейної справи в Одесі.

У мінералогічний кабінет університету з ліцею перейшло 6764 мінерали. В 1872 р. із нього виділилися геологічний і палеонтологічний кабінети. Його колекцію склали 318 різних скам'янілостей і зразків гірських порід. Із пожертвувань завжди виділяли кістки мастодонта, передані в дар у 1869 р. С. Ю. Вітте, коли він, будучи студентом, виконав заповіт "своєї бабці пані Фадеєвої"⁴⁴. Унікальним був і ботанічний кабінет. Ще в ліцеї він складався з двох частин: "гербарію, розташованого за системою Жюсьє і Бартлінга" (6018 експ.) і гербарію місцевої флори (7000 експ.). До 1889 р. колекція кабінету досягла 21675 експонатів.

Від Рішельєвського ліцею університет прийняв кабінет по природній історії. Дещо пізніше відбулося його розділення на зоотомічний, фізіологічний і зоологічний кабінети. Останній з них відзначався найбільшою колекцією чучел і препаратів в спирті - 8739 найменувань.

У 1910 р. правління Новоросійського університету надало Одеському обласному ґрунтовому музею приміщення в будівлі студентського гуртожитку по Інститутській вулиці⁴⁵. Початок музею поклали колекції з ґрунтознавства, зібрані в 1906-1908 рр. персоналом агрономічної лабораторії університету. В його експозиції були представлені зразки ґрунтів повітів Херсонської, Таврійської, Бессарабської, Подільської, Волинської губерній, а також Ростовського, Сальського і Армавірського округів Донської області. Завдяки колекціям і експедиціям, що проводились та фінансувались земствами, вдалося скласти карти опадів і ґрунтові карти півдня України.

З'явившись із лабораторії, колекції якої мали спочатку значення навчальних посібників для демонстрації на лекціях з ґрунтознавства в університеті і на Одеських вищих жіночих курсах, музей зберіг своє освітнє призначення. Його відвідували учні сільськогосподарських шкіл і середніх учбових закладів краю, селяни, агрономи, землевласники. Вони одержували необхідні відомості з основ ґрунтознавства і кліматології краю.

У 1912 р. у музею виникли труднощі. Подорожі з метою збору матеріалів, утримання музейних приміщень і штату співробітників (консерватор і служитель) вимагали стабільного фінансування. Новоросійський університет не міг цього забезпечити. Разові пожертвування для нього з боку Земського банку Херсонської губернії, Бессарабських губернських земських зборів і Ради товариства сільського господарства Південної Росії не могли поліпшити становище, що виникло.

Незважаючи на нетривале існування, ґрунтовий музей був корисним у справі правильної організації поширення агрономічних знань і в проведенні ґрунтових досліджень у губерніях південного регіону.

Навчально-виховними установами Новоросійського університету, які відносились до його історико-філологічного факультету, були Музей вишуканих мистецтв і Мінц-кабінет. Мінц-кабінет існував при Рішельєвському ліцеї з самого його заснування (1817), на момент переходу в університет його колекція нумізматики налічувала 1720 одиниць зберігання. Це - монети, медалі, жетони із золота, срібла і бронзи, на 1 січня 1889 р. їх кількість становила вже 5838 одиниць⁴⁶.

Створенням університетського Музею вишуканих мистецтв займався професор Ф. А. Струве, який читав курс грецької філології і займав кафедру теорії й історії мистецтв⁴⁷. При ньому було придбано велику колекцію гіпсових копій з пам'яток класичної скульптури. Завдяки його посередництву великий мориніст І. К. Айвазовський написав спеціально для Новоросійського університету картину "Пушкін на березі моря" (1867)⁴⁸. У 1870 р. кафедру і музей очолив учений і фахівець з теорії й історії мистецтв - Н. П.

Кондаков. Під його керівництвом для Музею вишуканих мистецтв придбано твори з історії мистецтв і колекція теракоти.

Поповнення музейних фондів відбувалося, в основному, за рахунок дарувальників. Професор зоології І. А. Маркузен подарував музею (1869) 5 картин західноєвропейської школи, згідно з заповітом надвірного радника І. А. Самсонова йому передано 61 картину. Ці надходження заклали основу для зібрань живопису, тому при музеї з часом з'явилася невелика картинна галерея⁴⁹. Кількість живописних творів увесь час збільшувалося. В 1920-х рр. в музеї було 449 картин і малюнків⁵⁰. Серед них виділялися не тільки твори І. К. Айвазовського, але й І. І. Шишкіна, М. К. Клодта, К. А. Сомова та ін.

Із предметів декоративно-прикладного мистецтва привертав увагу кавовий сервіз із золотим покриттям роботи майстрів знаменитої Севрської мануфактури (Франція)⁵¹. Його замовив Рішельє ще до заснування ліцею в 1817 р. На чашках, кавнику, молочнику - фасадні зображення будинку Рішельєвського ліцею, узяті з нездійсненого проекту петербурзького архітектора О. Монферрана. Сервіз надійшов у музей від викладача херсонської гімназії С. І. Білого.

Наявність добре обладнаної фотолабораторії відкрила можливість мати підбірки фотографій і діапозитивів. У 1919 р. в музей надійшло декілька особистих бібліотек, що належали одеським колекціонерам. Одеський бібліограф В. С. Фельдман вважає, що в тогочасних умовах власники бібліотек, передаючи свої книжні зібрання в університетський музей, тим самим рятували їх від загибелі⁵². Так в університетських музейних зібраннях опинилися книги банкірів Ашкеназі (433 назви), почесного мирового судді К. М. Севастопуло (204 назви), інженера В. К. Розена (126 назв), голови одеського відділення Російського технічного товариства М. В. Брайкевича (400 назв), професорів Н. П. Кондакова (53 назви) та І. А. Линниченка (229 назв)⁵³.

У 1921 р. Новоросійський університет перетворено в Інститут народної освіти (ІНО) і музей перейшов у його відання. Але інституту музей виявився непотрібним. За розпорядженням Головного комітету професійної освіти Наркомпросу УРСР від 10 лютого 1923 р. фонди музею передано Одеському інституту образотворчих мистецтв⁵⁴. У 1924 р. в Одеський державний історико-археологічний музей із колишніх університетських зібрань надійшли предмети археологічних знахідок 1884, 1904-1913 рр. Вони передавалися разом з обладнанням, тому їх відразу виставили в експозиції. Фонди Археологічного музею поповнилися також колекціями нумізматики, кераміки та книгами з історії античної культури і художньої промисловості - близько 4000 томів⁵⁵. Твори живопису і графіки опинилися в зібраннях Художнього музею.

Художній музей (перша назва - Одеський міський музей вишуканих мистецтв) відкрито 24 жовтня 1899 р. за ініціативою Одеського товариства вишуканих мистецтв. Завдання товариства, заснованого в 1865 р., зводилися до "утвердження і розвитку художнього смаку в усіх верствах суспільства, заохочення всіх галузей художньої діяльності і розширення як чисто художньої, так і художньо-промислової освіти"⁵⁶, а також до створення картинної галереї. Про це на відкритті музею нагадав тим, хто зібрався професор О. А. Павловський: "Сьогодні ми відкриваємо міський музей вишуканих мистецтв, створений товариством, який складається переважно з художніх творів, зібраних за 35 років його існування. Здавалося б, дуже довгий термін для здійснення наміченої мети, але насправді і для відкриття цього скромного музею треба було докласти багато енергії і праці. Кошти товариства за весь час його існування були вкрай скромні, і їх ледве вистачало на серйозну організацію художньо-педагогічної справи, на підтримку заснованої товариством малювальної школи, яка завоювала собі почесну популярність у Росії. Проте ці головні турботи ніколи не замінювали думки і про створення музею. І сьогодні товариство відзначає своє велике свято, своє торжество, оскільки йому все-таки вдалося здійснити свою давню мрію - дати одеситам середніх достатків, які не мають нагоди отримати художній розвиток у поїздках по Західній Європі і в столицях, можливість повсякчас бачити художні твори у себе в Одесі"⁵⁷.

Музей відкрився в будинку, подарованому місту одеським міським головою і меценатом Г. Г. Маразлі. До 1 січня 1900 р. музейна колекція налічувала 166 експонатів⁵⁸. Головну цінність її становив живопис. Значна частина зібрань товариства вишуканих мистецтв була сформована завдяки витворам, присланих Петербурзькою Академією мистецтв, тому природно, що академічні роботи стали ядром всієї колекції Одеського художнього музею. Музей перебував у віданні Одеського товариства вишуканих мистецтв, на підставі угоди, укладеної при його створенні Радою товариства з Міським громадським управлінням. Безпосереднє завідування музеєм покладалося на музейну комісію, обрану Радою товариства в складі: професора О. А. Павловського, художників К. К. Костанді, П. О. Нілуса, О. А. Попова, Б. В. Едуардса. Секретарем комісії та хранителем музею був В. П. Куровський. Судячи із звітів музею за 1909-1912 рр., в середньому він був відкритий "для безкоштовних відвідин публіки" 185 днів на рік, а музейну експозицію щорічно оглядали 2207 чоловік⁵⁹.

Кошти на утримання музею виділялися з двох джерел. Перше - асигнування Одеського міського громадського управління, що давало можливість прибирання і опалювання приміщень, а також "утримувати швейцара і служителя"⁶⁰. Другим джерелом, менш значним, були прибутки від надання приміщень музею для виставок товариству південно-російських художників, товариству пересувних художніх виставок і журналу "Світ мистецтва".

Виставки товариства південноросійських художників у приміщенні Музею вишуканих мистецтв стали щорічно проводитися з 29 вересня 1901 р.⁶¹. Винятком був 1914 р., коли художники організували добродійну виставку-лотерею на користь жертв війни в іншій будівлі. В 1916 р. XXVI періодичну виставку товариства південноросійських художників влаштовано в приміщенні Англійського клубу⁶².

Створення і діяльність Міського музею вишуканих мистецтв мало величезне значення. Він "був, поза сумнівом, одним з вельми нечисленних у провінційній Росії загальнодоступних розсадників розвитку любові до мистецтва і його розуміння"⁶³.

Водночас, у провінційного Одеського музею було те, що його вигідно відрізняло від інших подібних музеїв. Зародження його колекції прямо пов'язано з художнім середовищем, властивим тільки цьому місту. Саме в Одесі з'явилося в 1890 р. товариство південноросійських художників - найбільше художнє об'єднання на території України кінця XIX - початку XX ст.⁶⁴.

Демократичне мистецтво членів Товариства пересувних художніх виставок (з 1870) розвивалося паралельно з офіційним напрямом в живопису, очолюваного в цей період Петербурзькою академією мистецтв. Остання, на противагу передвижникам, не тільки стала організувати свої виставки за адресами передвижників, але і поповнювати своїми творами музеї, де вони вже з'явилися. Так, Херсонський музей у 1911-1912 рр. одержав 19 картин, Миколаївський музей у 1913-1914 рр. - 33 картини⁶⁵, Одеський міський музей вишуканих мистецтв у 1909 р. - 16 картин⁶⁶. Тому сталося так, що в одній будівлі уживалися високі за технічною майстерністю твори академістів, живе мистецтво передвижників і твори представників товариства південноросійських художників - П. Нілуса, Є. Буковецкого, К. Костанді, М. Кузнецова, О. Попова та інших, збагачені сонячним колоритом та насичені світлом, що йшло від самої природи.

Одна з функцій музею полягала ще й в тому, що він надавав свої багатства для користування молодим художникам, здебільшого учням Художнього училища, які копіювали музейні картини.

Серед провінційних художніх музеїв царської Росії 1900-х рр., за відгуком художника О. П. Соколова, спеціально відрядженого Академією мистецтв для ознайомлення з установами подібного роду, були два добротні музеї - Радіщевський музей у Саратові і Міський музей вишуканих мистецтв в Одесі⁶⁷.

Наприкінці XIX - початку XX ст. в Одесі створено декілька приватних музеїв, що обумовлювалося наявністю ряду колекцій, досить значних за художнім рівнем - від

зразків античної скульптури до творів живопису. Всі вони розміщувалися в спеціально збудованих їхніми власниками будівлях. Найбільшим з таких музеїв вважалася Картинна галерея О. П. Руссова, відкрита в 1905 р. До її складу входило понад 800 творів російських і українських художників⁶⁸. На думку власника, галерея мала служити наочною школою рідного мистецтва в його кращих зразках для художників-початківців. Один із залів був відведено під Музей рідкостей і вишуканих витворів. Там знаходилися великі колекції російських історичних медалей, цінних табакерок, мініатюр, виробів із слонової кістки, старовинних годинників, порцеляни, зброї та срібла⁶⁹. Галерея проіснувала до 1917 р., деякі з витворів цих зібрань знаходяться в колекції Одеського художнього музею⁷⁰.

У 1899 р. з'явилася Картинна галерея графа М. М. Толстого. Колекція Толстих збиралася трьома поколіннями і складалася з творів російського і західноєвропейського мистецтва.

У 1900 р. відкрито Картинну галерею академіка живопису, одеського художника М. Д. Кузнецова. У це зібрання входили твори вітчизняних художників І. Рєпіна, В. Серова, І. Крамського, В. Васнецова, І. Похітонова, а також твори французьких художників салону Марсового поля, норвезьких і англійських художників Ж. Александера, Л. Деламо, Ш. Котте, Г. Латуша, Ф. Таулова і багатьох інших. У 1920 р. М. Д. Кузнецов емігрував до Югославії. Його галерея відіграла помітну роль в орієнтації творчих уподобань одеських живописців. Деякі з них наголошували, що на їх творчість вплинула колекція праць французьких майстрів⁷¹.

Картинні галереї графа М. М. Толстого і художника М. Д. Кузнецова були доступними обмеженому колу осіб, які одержали дозвіл від їхніх власників. У цьому плані відрізнялася Картинна галерея Руссова, відкрита для публіки в усі недільні і святкові дні, а його Музей рідкостей і вишуканих творів приймав відвідувачів в "особливо призначені" дні.

Міський голова Г. Г. Маразлі подарував Одесі будівлю палацового типу, в якій розмістився не тільки Музей вишуканих мистецтв, а й Міський педагогічний музей. Відкриття останнього відбулося 22 грудня 1898 р.⁷² Він був прекрасною практичною школою для викладацького персоналу народних шкіл і початкових училищ. У музеї був спеціальний відділ з матеріалами, які стосувалися професійних класів не тільки Одеси, а й всієї Херсонської губернії. Такі класи наприкінці XIX ст. стали відкриватися при початкових училищах з метою дати можливість учням, які їх закінчили, мати заробіток по обраному ними ремеслу. Відкриття такого музею було цілком закономірним для Одеси, оскільки Одеський навчальний округ був на третьому місці, за кількістю училищ з ремісничими класами після Московського і Санкт-Петербурзького округів⁷³. При музеї в 1902 р. утворено бібліотеку для вчителів (3000 томів) і зразкову шкільну учнівську бібліотеку (1000 томів)⁷⁴.

У музеї зберігалася колекція всіляких навчальних посібників, зокрема зразків ручної праці по дереву, які були виготовлені керівником курсів ручної праці Є. П. Печерпом і учнями Херсонського міського п'ятикласного училища. Бджоляр-учитель Ф. А. Крюков виготовив вітрину із спеціальним приладдям і продуктами раціонального бджільництва. Серед навчальних приладів були моделі різноманітних систем шкільних лав, дошок тощо.

У 1909 р. за розпорядженням Міської управи в Педагогічний музей з Міського музею вишуканих мистецтв передано колекцію кустарних виробів, дарованих місту японським урядом⁷⁵. Управа віддала таке розпорядження тому, що Педагогічний музей перебував у віданні та на утриманні Міського громадського управління. На міський кошт купувалися навчальні посібники для музею, проводилися ремонтні роботи. Музей був відкритий щодня (крім свят) протягом двох годин і доступний для всіх.

З 1913 р. в Одесі почав видаватися журнал "Шкільні екскурсії і шкільний музей" під редакцією О. Ф. Грекулова. Журнал призначався для вчителів, які цікавилися заснуванням шкільного музею і проведенням екскурсій. На сторінках журналу давався опис екскурсій⁷⁶ учнів під час канікул. Надавалася особлива увага геологічному, ботанічному і зоологічному напрямку їх, причому подавався він у популярній формі, стосовно до уроків

або бесід. Один з розділів журналу розповідав про ручну працю, як метод викладання на уроках і екскурсіях. Описувалися різні роботи: малювання, ліплення, оброблення городу і саду. Популярністю серед учителів користувався опис шкільного природно-історичного музею за системою, розробленою О. Маніним⁷⁷.

Музей продовжив свою діяльність і в 1920-х рр., як Міський центральний педагогічний музей. Він перебував у віданні губполітпросвіти, тому зберіг і основний напрям своєї діяльності - науково-педагогічний⁷⁸.

Поширенням природно-історичних знань в школах, громадських установах і серед приватних осіб, використовуючи метод наочного навчання, займався Пересувний музей навчальних і наочних посібників. Його створено 11 серпня 1904 р. одеським відділенням імператорського Російського технічного товариства⁷⁹. Для створення цього музею було організовано комісію, що займалася збором матеріалів. З цією метою робилися запити в Гірничий інститут з проханням прислати колекції мінералів у Харківське землеробське училище (про передачу колекції з ботаніки і зоології), на чавуноливарний машинобудівний завод Ельворті (Єлизаветград) (про моделі землеробських знарядь), в Одеську школу садівництва (про зразки садових знарядь, колекції насіння, городні рослини і квіти), Уральське товариство любителів природознавства (Катеринбург) (про макет залізниці і 130 мінералів)⁸⁰. Відкриття музею відбулося в 1905 р. Характер його експозиції відрізнявся від звичних музеїв. У ньому знаходилися колекції зразків приладів і препаратів з різних галузей знань, технічних, промислових і кустарних виробництв, мистецтв та ін. Він називався "пересувний", що означало рух матеріалів, якими володів. Музейну цінність становили наочні навчальні посібники, засоби з виготовлення посібників і бібліотека.

Музей був своєрідним центральним складом навчальних посібників для даного регіону (Одеса і повіт), з якого вони видавалися в тимчасове користування. Музей безкоштовно обслуговував народні школи, вечірні, недільні і суботні курси для робітників, решту навчальних закладів - за гроші. Міські училища платили 6 крб. на рік, середні учбові заклади - 20 крб., приватні особи - 10 крб. Постійні відвідувачі мали абонементні квитки на право користування колекціями Пересувного музею⁸¹. Останній працював увечері протягом всього навчального року - з 1 вересня по 1 червня.

При музеї було влаштовано майстерні⁸² для виготовлення наочних посібників. Фізико-механічна майстерня приймала замовлення на виготовлення всіляких фізичних приладів, устаткування для лабораторій і наукових кабінетів. У зоологічній майстерні вироблялися макроскопічні і мікроскопічні препарати із зоології та інших галузей природознавства. В діапозитивній майстерні виготовляли чорно-білі і кольорові діапозитиви. Ціни на прилади, які вироблялись у фізико-механічній майстерні, були нижчими на 25-140%, ніж в інших фірмах. Наприклад, "демонстративний гальванометр", виготовлений у ній, коштував 15 крб., тоді як в інших фірмах - 25 крб.; "станції телеграфу Морзе" з майстерні коштували - 35 крб., а в інших фірмах - 60 крб.⁸³.

Посібники групували по відділах хімії, фізики, географії, технології, мінералогії, кристалології, ботаніки, зоології, анатомії, історії. Музей допомагав в організації аналогічних музеїв в інших повітах. Наприклад, у фондах Одеського історико-краєзнавчого музею зберігається лист Єлизаветградської повітової земської управи (1911) з проханням про допомогу в організації Пересувного музею наочних посібників в Єлизаветграді⁸⁴.

Тривалий час Пересувним музеєм завідував М. І. Ржепішевській. Його обирали загальними зборами Одеського відділення імператорського Російського технічного товариства.

Кошти Музею склалися з платні, одержуваної за користування посібниками приватними навчальними закладами і приватними особами, з прибутків від продажу посібників, що виготовлялися в майстернях музею або що приймалися на комісію, з субсидій різних казенних і громадських установ, пожертвувань приватних осіб і зборів з добродійних

вечорів, влаштовуваних на користь освітніх установ одеського відділення імператорського Російського технічного товариства⁸⁵.

31 серпня 1920 р. Одеський губернський ревком прийняв постанову про ліквідацію колишнього Російського технічного товариства. Всі його відділи із секціями розподілили між різними відомствами. Раднаргоспу з хімічним відділом дісталися майстерні, а губнаросвіті з відділом профтехнаросвіти - бібліотека, фільмотека, кінозал і музей⁸⁶.

Після 1917 р. реорганізовано й музей Одеської міської публічної бібліотеки, відомий як "Зал імені графа М. М. Толстого", названий так на честь головного опікуна бібліотеки. Він з'явився ще в 1907 р., коли бібліотека святкувала своє новосілля в спеціально збудованій для неї будівлі, і призначався "для зберігання різного роду картин, видів, портретів, які, головним чином, мають відношення до історії Новоросійського краю взагалі і зокрема - до історії Одеси"⁸⁷.

У 1908 р. музейна експозиція бібліотеки складалася з гравюр і фотографій, на яких було зображено вулиці, будівлі центральної частини міста. Сюжетні літографії відображали історію розвитку театральної справи і бомбардування Одеси кораблями англо-французької ескадри в квітні 1854 р. Серед портретів виділялися зображення М. С. Воронцова, А. І. Левшина, М. Ф. де Рібаса, М. Н. Мурзакевича і Г. Г. Маразлі. В окремій вітрині були виставлені документи з автографами царських персон - Катерини II, Павла I, Олександра I і деяких російських письменників - І. С. Тургенєва, Я. П. Полонського, Н. О. Некрасова та ін.⁸⁸

Судячи із звіту Одеської міської публічної бібліотеки, в 1909 р. складено каталог експонатів, які знаходилися в "залі імені графа М. М. Толстого". Виявилось, що в бібліотечному музеї "зберігається 627 предметів, серед яких було багато цінних для занять з історії мистецтв і для вивчення одеської старовини"⁸⁹.

Основу матеріалів фондів бібліотечного музею складали пожертвування приватних осіб. У 1909 р. колекцію видів старої Одеси поповнили надходження від таємного радника Г. О. Тройницького, нащадка одного з відомих родів в Одесі. Він прислав з Петербурга чотири літографії видів старої Одеси - два види старого театру, види митниці і Єкатеринінської вулиці. Свій подарунок Тройницький передав з листом, в якому висловив побажання, щоб колекціоновані ним види сприяли вивченню перебування в Одесі О. С. Пушкіна⁹⁰.

Спеціальних придбань для музею не робили, витрати допускалися тільки на устаткування. Наприклад, у 1914 р. в музей із Міської управи передали 25 срібних вінків, із покладених до пам'ятників імператриці Катерини II, імператора Олександра II, О. С. Пушкіна в Одесі і на труну І. С. Тургенєва від м. Одеси під час його поховання. Міська управа для таких незвичайних експонатів виділила 420 крб на виготовлення спеціальних вітрин, які незабаром було встановлено⁹¹.

Звіти бібліотеки, публікації в газетах того часу, дослідження Л. В. Арюпиної⁹² дають підстави зробити висновок, що експозицію "залу імені графа М. М. Толстого" можна вважати першим музеєм історії міста Одеси. Це було визначено предметним і тематичним підбором унікальних матеріалів: гравюрами, фотографіями, творами живопису, предметами декоративно-ужиткового мистецтва, афішами, рукописами, документами, не кажучи вже про книги. У 1922 р. на базі відділу рідкісних видань Одеської державної публічної бібліотеки створено Музей книги⁹³. Основою для нього послужили книги "залу імені графа М. М. Толстого", які частково збереглися.

У статті розглянуто основні музеї, що існували в Одесі в XIX - на початку XX ст., проте для змалювання повноти картини музейної справи в Одесі, слід розглянути і не здійснені музейні проекти.

У 1904 р. на засіданні архітектурного відділу одеського відділення Російського технічного товариства заслуховували доповідь цивільного інженера М. Ф. Бесчастнова "Про створення в Одесі художньо-архітектурного музею у зв'язку із заходами щодо піднесення художнього рівня фасадів". У новому музеї мали зберігатися креслення, фотографії моделей, які відносяться до історії архітектури м. Одеси і всього південного регіону.

Одночасно передбачалося створити особливий комітет, до якого увійшли б представники міського громадського управління, одеського відділення Російського технічного товариства, товариства вишуканих мистецтв та інших відповідних установ. Комітет мав щорічно проводити оцінку фасадів будівель у художньо-архітектурному відношенні, побудованих або реконструйованих за минулий рік. Архітектори, чиї будівлі признавалися кращими, одержували б золоті або срібні медалі від міського громадського управління. Зображення або макети всіх премійованих споруд повинні були зберігатися в архітектурно-художньому музеї. Музей же пропонувалося поєднати з Міським музеєм вишуканих мистецтв, де "для постійного огляду публікою знаходитимуться разом із живописом і скульптурою й архітектура, як витончене мистецтво"⁹⁴.

Одеські архітектори були стурбовані тим, що багато пам'яток архітектури руйнуються або зносяться. Вони вважали, що це відбувається через відсутність належного контролю, який би на себе зміг узяти спеціальний комітет. Ідея створення архітектурного музею втілювалася в 1927 р., коли відкрився музей "Стара Одеса". Його творцем був архітектор О. Д. Зейлігер.

Про "заснування в Одесі особливого міського музею"⁹⁵ мріяв професор історії Новоросійського університету І. А. Линниченко. Для нього зразком наукового колекціонування був О. Л. Бертъ-Делагард - віце-президент Одеського товариства історії і старожитностей (з 1899), який збирав матеріали по Криму. Його зібрання налічували декілька тисяч томів книг, документів, карт, планів, портретних і видових зображень.

У фонді особового походження І. А. Линниченка, що зберігається в Державному архіві Одеської області, є чернетка каталогу очікуваного музею. Він складається з 5 розділів:

I. Карти і плани (1740-1910);

II. Види міста і околиць, окремих будівель і пам'ятників (1820-1910);

III. Групи одеських громадян та інших осіб, які брали участь в житті м. Одеси (1841-1898);

IV. Портрети засновників міста, духовних осіб, чинів адміністрації військової та цивільної, професури, громадських діячів, благодійників, купців і взагалі осіб, що брали участь у житті м. Одеси (1793-1910);

V. Змішаний (1817-1902)⁹⁶.

Назви розділів сформульовано І. А. Линниченко, а хронологічні рамки визначалися вже виходячи з датування матеріалів, які укладач включив в той або інший розділ. Верхні межі датування вказують на приблизну дату складання каталога - 1910 р. Це чорнові записи каталога, тому деякі з розділів представлено досить повно, тоді як інші - фрагментарно. Одержати повне уявлення про колекцію майбутнього музею не вдалося.

З проектом професора І. А. Линниченка ознайомила наукова громадськість міста. Багато хто з її представників, довідавшись про цей задум, прагнули поповнити його колекцію одеської старовини⁹⁷. Серед таких подвижників була і випускниця Одеських вищих жіночих курсів Д. Атлас. Вона провела в 1907-1908 рр. анкетування серед учнів початкових і середніх шкіл Одеси і передмістя. Її дослідження засвідчило "повне незнайомство нашого підростаючого покоління з містом навіть у теперішньому часі, не говорячи вже про далеке минуле"⁹⁸.

Д. Атлас запропонувала створити виставку, яка стала б передднем майбутнього музею, а його організаторам дала б багато цінних відомостей. На її думку, виставка повинна була складатися з 6 розділів:

1. Види міста і околиць;

2. Групи і окремі портрети осіб, що мали відношення до життя старої Одеси;

3. Плани міста і його околиць;

4. Рукописи;

5. Літературні твори;

6. Предмети, що складали повсякденну обстановку життя одеситів в різні роки існування міста⁹⁹.

Не реалізовані проекти початку ХХ ст. свідчать про те, наскільки назріла для Одеси в той час потреба в такій історико-краєзнавчій установі, як музей історії міста. Зі всіх тодшніх музеїв не було жодного, який би мав спеціальну експозицію, яка відображала минуле міста і краю.

Музей товариства історії і старожитностей зберігав строго археологічну спрямованість, закладену ще при його заснуванні в 1839 р. Університетські музеї продовжували виконувати функцію навчально-допоміжних кабінетів своїх факультетів. Музей одеського відділення Російського технічного товариства і Педагогічний музей прищеплювали методи наочного навчання і професійної освіти в школах Одеси і повіту. Залучали до світу прекрасного і сприяли розвитку художнього смаку Міський музей вишуканих мистецтв і приватні картинні галереї. До історії Одеси частково наближеною виявилася тільки експозиція "залу імені графа М. М. Толстого" в Міській публічній бібліотеці, але вона вимагала вдосконалення.

Усі музеї були доступними для безкоштовних відвідин. Виняток становили кабінети Рішельєвського ліцею, який був навчальним закладом напівзакритого типу, а дещо пізніше, приватні галереї. Галерея Кузнецова нагадувала більше "майстер-клас", ніж музей, була відкрита, в основному, для молодих художників. У галереї Руссова вхід був платним, але весь збір йшов на добродійні установи і на користь незаможних художників. Одеські музеї перебували у віданні міського громадського самоврядування (4), наукових товариств (4), вищих навчальних закладів (13) і приватних осіб (3). Їх кількість впродовж 1825-1917 рр. постійно коливалася в різні десятиріччя:

1820-і	рр.	-	3;
1840-і	рр.	-	7;
1860-і	рр.	-	12;
1880-і	рр.	-	10;
1900-і	рр.	-	17.

Усі музеї зазнавали спади і піднесення в своїй діяльності, викликані, передусім, нестабільністю фінансування з боку міських властей або відомств, до яких вони належали. Залежність від випадкових обставин і зміни осіб, що працювали в музеях, призводила до нерівномірності їх розвитку. Часто рятували становище пожертвування, котрі надходили як від великих меценатів і благодійників, так і від простих громадян, що свідчило про потребу в таких просвітницьких установах як музеї.

1. Разгон А. М. Этнографические музеи в России (1861-1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. - М., 1961. - Вып. 3. - С. 268; Разгон А. М. Очерк истории военных музеев в России (1861-1917 гг.) // Труды научно-исследовательского института музееведения. - М., 1962. - Вып. 7. - С. 203; Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славін Л. М. Нариси музейної справи. - К., 1959. - С. 11.
2. Мезенцева Г. Г. Музєєзнавство. - К., 1980. - С. 25.
3. Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. - К., 1927. - С. 6.
4. Ванчугов В. П. Одесское общество истории и древностей на рубеже XIX-XX вв. и Э. Р. Штерн // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. г. Одесса. - О., 1989. - С. 25.
5. ІР НБУВ, ф. V, спр. 2159, арк. 1-4; спр. 2162, арк. 1.
6. Записки Н. Н. Мурзакевича. 1806-1883. // Русская старина. - СПб., 1887. - Кн. 9. - С. 496.
7. Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древностей (По поводу 75-летия его существования) // Исторический вестник. - 1914. - № 11. - С. 547.

8. Зеленецкий К. Жизнь и ученая деятельность Бларамберга // Записки Одесского общества истории и древностей (далі - ЗООИД). - Т. 2. - Отд. 1. - О., 1848. - С. 225.
9. Там само. - С. 226.
10. Юргевич В. Н. Об археологических разысканиях и открытиях в Южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. - Т. 14. - Отд. 1. - О., 1886. - С. 43.
11. Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 624, арк. 1, 3.
12. Попруженко М. Г. Вказ. праця. - С. 548.
13. Зеленецкий К. Вказ. праця. - С. 225.
14. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы 1803-1920. - О., 1999. - С. 273.
15. Держархів Одеської обл., ф. 93, оп. 1, спр. 107, арк. 19.
16. Юргевич В. Н. Краткий очерк деятельности Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. - Т. 14. - Отд. 1. - О., 14. - С. 52.
17. Охотников С. Б. Библиографические заметки // Краткие сообщения Одесского археологического общества. 160 лет Одесскому археологическому обществу. - О., 1999. - С. 11; Черняков И. Т. Одесскому обществу истории и древностей - 150 лет // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. г. Одесса. - О., 1989. - С. 3, 5.
18. Держархів Одеської обл., ф. 93, оп. 1, спр. 107, арк. 20.
19. Там само, арк. 30.
20. Одесское общество истории и древностей // Украинская советская энциклопедия. - К., 1982. - Т. 7. - С. 451.
21. Разгон А. М. Археологические музеи в России (1861-1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. - М., 1961. - Вып. 3. - С. 192; Музеум Одесского общества истории и древностей // Новороссийский календарь на 1851 год. - О., 1850. - С. 398;
22. Дложевський С. С. Вказ. праця. - К., 1927. - С. 3; Сеницын М. С. Развитие археологии в Одессе // Записки Одесского археологического общества. - О., 1960. - Т. 1. - С. 10; Булатович С. А. Из истории нумизматического собрания Одесского общества истории и древностей (античная коллекция); Черняков И. Т. Вказ. праця. - С. 5.
23. Диамант Э. И. Первое помещение Одесского общества истории и древностей // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. г. Одесса. - О., 1989. - С. 11.
24. Держархів Одеської обл., ф. 93, оп. 1, спр. 174, арк. 2.
25. Музеум Одесского общества истории и древностей // Новороссийский календарь на 1851 год. - О., 1850. - С. 398.
26. Сеницын М. С. Вказ. праця. - С. 10.
27. Держархів Одеської обл., ф. 93, оп. 1, спр. 107, арк. 30; Краткий указатель музея Одесского общества истории и древностей. - О., 1880. - С. 4; Музеум Одесского общества истории и древностей // Новороссийский календарь на 1851 год. - О., 1850. - С. 398.
28. Цомакион Г. К столетию Одесского и Керченского археологических музеев // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - О., 1925. - Ч. 2-3. - Секція археологічна. - С. 81-84.
29. Болтенко М. Ф. Государственный историко-археологический музей в Одессе // Новый восток. - М., 1926. - № 15. - С. 366-367.
30. Одеський державний археологічний музей. Путівник. Склали: Г. О. Дзис-Райко, Н. Г. Доконт, Е. Ф. Патокова. - О., 1959. - С. 5.
31. 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. Отв. Ред. Карышковский П. О.) - К., 1975; Одесский археологический музей Академии наук УССР. Путеводитель. - О., 1975. -

- Составители: Г. А. Дзис-Райко, Н. Г. Доконт, И. Б. Клейман, А. А. Кравченко, Э. Ф. Патокова. - 28 с.
32. Самойлова Т. Л. Формирование фондов Одесского археологического музея // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. г. Одесса. - О., 1989. - С. 27.
 33. Greek and Cypriote antiquities in the archaeological museum of Odessa. - Chief editors. - Vassos Karageorghis, Vladimir P. Vanchugov. - The Catalogue of the Archeological Museum of Odessa produced by the Foundation Anastasios G. Leventis was printed at Nicosia, September 2001. - P. 7, 10.
 34. Попруженко М. Г. Указатель статей помещенных в I-XXX томах Записок императорского Одесского общества истории и древностей. - О., 1914. - 63 с.
 35. Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России на 1841 год. - О., 1841. - С. 498.
 36. Боровский М. П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. - О., 1878. - С. 85.
 37. Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России на 1841 год. - О., 1841. - С. 5, 98.
 38. Боровский М. П. Вказ. праця. - С. 85.
 39. Плесская-Зебольд Э. Г. Вказ. праця. - С. 107-109.
 40. Боровский М. П. Вказ. праця. - С. 86.
 41. Там само. - С. 244.
 42. Подробное описание Одесской выставки 1884 года. - О., 1884. - С. 14.
 43. Отчет и труды Одесского отдела императорского Российского общества садоводства за 1888 год. - О., 1889. - С. 13.
 44. Маркевич А. И. 25-летие Императорского Новороссийского университета. - О., 1890. - С. 637.
 45. Набоких А. И. Одесский областной почвенный музей // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России. - О., 1912. - № 3-4. - С. 90.
 46. Маркевич А. И. Вказ. праця. - С. 613, 614.
 47. Фельдман В. С. Из генофонда культуры // За наукові кадри. - 1990. - 16 березня. - № 10.
 48. На даний момент картина знаходиться в зібранні Одеського художнього музею.
 49. Коханский В. Одесса и ее окрестности. Полный иллюстрированный путеводитель и справочная книга. - О., 1892. - С. 175.
 50. Держархів Одеської обл., ф. Р-150, оп. 1, спр. 439, арк. 507.
 51. На даний момент цей сервіз зберігається в зібранні Одеського історико-краєзнавчого музею.
 52. Фельдман В. С. Вказ. праця.
 53. Держархів Одеської обл., ф. Р-150, оп. 1, спр. 439, арк. 503.
 54. Там само, арк. 503-507 зв.
 55. Дложевський С. С. Вказ. праця. - С. 8, 10.
 56. Держархів Одеської обл., ф. 367, оп. 1, спр. 18, арк. 13.
 57. Отчет Одесского общества изящных искусств за 1899 г. - О., 1900. - С. 20-21.
 58. Там само. - С. 23.
 59. Держархів Одеської обл., ф. 367, оп. 1, спр. 18, арк. 1-5.
 60. Там же, арк. 2.
 61. Каталог двенадцатой выставки Товарищества южнорусских художников в Одессе. - О., 1901. - 14 с.; Каталог тринадцатой выставки Товарищества южнорусских художников в Одессе. - О., 1902. - 14 с.; Каталог четырнадцатой выставки Товарищества южнорусских художников в Одессе. - О., 1903. - 16 с.; Каталог пятнадцатой выставки картин Товарищества южнорусских художников в г. Одессе.

- О., 1904. - 16 с.; Каталог XVI выставки картин Товарищества южнорусских художников в г. Одессе. - О., 1905. - 30 с.; XVII выставка картин Товарищества южнорусских художников: [Кат.]. - О., 1906. - 16 с.; Каталог XVIII выставки картин Товарищества южнорусских художников в г. Одессе. - О., 1907. - 16 с.; Каталог XIX выставки картин Товарищества южнорусских художников в г. Одессе. - О., 1908. - 12 с.; каталог XX выставки картин Товарищества южнорусских художников в г. Одессе. - О., 1909. - 14 с.; Каталог XXI выставки картин и скульптуры Товарищества южнорусских художников. - [Одесса], 1910. - 48 с.; Каталог XXII выставки картин и скульптуры Товарищества южнорусских художников. - [Одесса], 1911. - 48 с.; XXIII выставка картин Товарищества южнорусских художников 1912 г.: [Кат.]. - О., 1912. - 24 с.; XXIV выставка картин Товарищества южнорусских художников 1913 г.: Кат. - О., 1913. - 18 с.; XXV выставка картин Товарищества южнорусских художников 1915 г.: Кат. - О., 1915. - 16 с.; XXVII выставка картин Товарищества южнорусских художников: [Кат.]. - О., 1917. - 16 с.; XXVIII выставка картин Товарищества южнорусских художников: [Кат.]. - О., 1918. - 14 с.; XXIX выставка картин Товарищества южнорусских художников: [Кат.]. - О., 1919. - 24 с.
62. Товарищество южнорусских художников. Библиографический справочник. Составители: О. М. Барковская, В. А. Афанасьев. - О., 2000. - С. 93, 98.
63. Москвич Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Одессе. - О., 1905. - С. 194.
64. Равикович Д. А. Местные художественные музеи II половины XIX - начала XX века // Труды научно-исследовательского института музееведения. - М., 1962. - Вып. 7. - С. 65.
65. Там же. - С. 92-93.
66. Держархів Одеської обл., ф. 367, оп. 1, спр. 18, арк. 11.
67. Москвич Г. Вказ. праця. - С. 196.
68. Картинная галерея А. П. Руссова. Иллюстрированный каталог. - О., 1905. - 101 с.
69. Путеводитель и справочник по Одессе. - О., 1910. - С. 91.
70. Абрамов В. А. Частные коллекции Одессы конца XIX, нач. XX вв. и их роль в формировании собраний одесских музеев // Роль музеев в развитии исторического краеведения в городе Одессе и крае. Тезисы докладов научно-теоретической конференции, посвященной 40-летию Одесского историко-краеведческого музея 17 мая 1996 года. - О., 1996. - С. 22.
71. Абрамов В. А. "...Хорошие картины моя страсть" // Одесские деловые новости. - 1996. - Июль. - № 25.
72. Южно-русский альманах. - Одесса: Издание Ю. Сандомирского, 1900. - С. 70.
73. Фр.-Я. и А. Я. Профессиональное образование // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Эфрон (С.-Петербург). - СПб., 1898. - Т. 25а. - С. 572.
74. Москвич Г. Вказ. праця. - С. 197.
75. Держархів Одеської обл., ф. 367, оп. 1, спр. 18, арк. 1зв.
76. Школьные экскурсии и школьный музей. - О., 1915. - Кн. 2, 7.; Школьные экскурсии и школьный музей. - О., 1916. - Кн. 3.
77. Манин А. Устройство школьного музея // Школьные экскурсии и школьный музей. - О., 1916. - Кн. 4-5. - С. 1-7.
78. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 191, арк. 92.
79. ОІКМ. - Інв. № Д - 14554.
80. ОІКМ. - Інв. № Д - 14518 - 14523.
81. ОІКМ. - Інв. № Д - 14555.
82. ОІКМ. - Інв. № Д - 14556.
83. ОІКМ. - Інв. № Д - 14559.

84. ОІКМ. - Інв. № Д - 14526.
85. Держархів Одеської обл., ф. 333, оп. 1, спр. 539, арк. 4.
86. Держархів Одеської обл., ф. 599, оп. 1, спр. 599, арк. 144.
87. Отчет Одесской городской публичной библиотеки за 1907 год. - О., 1908. - С. 53.
88. Арюпина Л. В. "Зал имени графа М. М. Толстого" Одесской городской публичной библиотеки // Страницы истории благотворительности в Одессе. К 100-летию вступления графа М. М. Толстого в должность попечителя Одесской городской публичной библиотеки. - О., 2000. - С. 44-45.
89. Отчет Одесской городской имени императора Николая II публичной библиотеки за 1909 год. - О., 1910. - С. 25.
90. Там само. - С. 8.
91. Отчет Одесской городской имени Императора Николая II публичной библиотеки за 1914 год. - О., 1915. - С. 7, 8.
92. Арюпина Л. В. Вказ. праця. - С. 43-51.
93. Тюнєєва О. Музей книги Одеської державної публічної бібліотеки. - К., 1927. - С. 3.
94. Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 80, спр. 178, арк. 3.
95. Держархів Одеської обл., ф. 153, оп. 1, спр. 131, арк. 7 зв.
96. Там само, арк. 1.
97. Там само, арк. 5.
98. Держархів Одеської обл., ф. 153, оп. 1, спр. 616, арк. 2.
99. Там само, арк. 3, 5.